

Bogna Ludwig*

orcid.org/0000-0002-7755-5835

Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju

A Housing Estate in the Health Resort at the Beginning of the Twentieth Century. Planning Requirements and Implementation on the Example of a Housing Estate at Kasztanowa Street in Szczawno-Zdrój

Słowa kluczowe: historia urbanistyki w XX wieku, Śląsk, uzdrowiska, prawodawstwo urbanistyczne

Keywords: history of urban planning in the twentieth century, Silesia, health resorts, urban legislation

Wstęp

Tekst poświęcony jest małemu osiedlu willowemu w Szczawnie-Zdroju, położonemu wzdłuż jednej z ulic uzdrowiska – Kasztanowej. Stanowi przyczynek do rozważań nad pojmowaniem regionalizmu opartego na realizacjach przepisów prawa państwowego i lokalnego. Osiedle zostało wymienione w mojej pracy poświęconej osiedlom mieszkaniowym Wałbrzyskiego Okręgu Przemysłowego¹. Ten niewielki zespół mieszkaniowy powstał z inicjatywy Juliusa Schiedecka, lokalnego inwestora. Z zawodu budowniczy, był on także projektantem i wykonawcą zabudowy. Osiedle zaplanowano i zrealizowano wyjątkowo starannie, jako przeznaczone do zaspokajania potrzeb wymagającej klienteli. Zaprojektowana zgodnie z obowiązującym prawem architektura zespołu zachowywała wzorce uważane za odpowiednie dla obiektów w miejscowościach uzdrowiskowych. Wraz z innymi podobnymi budynkami tego okresu stworzyła ochronione do dziś oblicze architektoniczne Szczawna.

Introduction

This paper discusses a small villa estate in Szczawno-Zdrój, located along one of the streets of the resort, at Kasztanowa Street. It is a contribution to our discussion on the understanding of regionalism based on the implementation of state and local laws.

This housing estate was mentioned in my work on housing estates of the Wałbrzych Industrial District.¹ This small residential complex was created on the initiative of a local developer. By profession, he was a constructor and a designer as well as a developer. The estate was planned and built with great care as being designed to meet the needs of demanding customers. Designed in accordance with applicable law, the architecture of the complex followed the patterns considered suitable for facilities in a health spa. Together with other similar buildings of that period, it created the architectural image of Szczawno-Zdrój protected to date.

* dr hab. inż. arch., Politechnika Wrocławska

* D.Sc., Ph.D., Eng., Arch., Wrocław University of Technology

Cytowanie / Citation: Ludwig B. A Housing Estate in the Health Resort at the Beginning of the Twentieth Century: Planning Requirements and Implementation on the Example of a Housing Estate at Kasztanowa Street in Szczawno-Zdrój. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:66–78

Otrzymano / Received: 10.03.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.03.2020

doi: 10.48234/WK62SZCZAWNO

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Uzdrowisko w Szczawnie zaczęło kształtować się pod koniec XVIII wieku. Wieś leżąca w majątku Hochbergów stopniowo zdobywała popularność wśród letników ze względu na występujące tu wody mineralne i urokliwy pejzaż. Prawdziwy rozkwit kurortu zdrojowego nastąpił jednak dopiero około połowy XIX stulecia i zmienił w zasadniczy sposób wygląd podgórskiej wsi łańcuchowej.

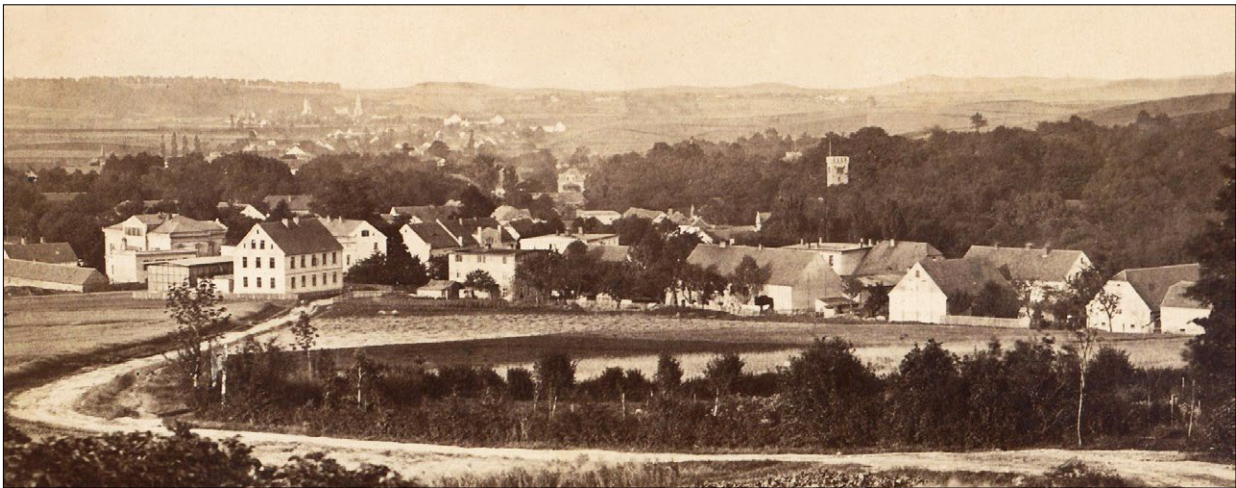
Miejscowość powstała zapewne już w XII wieku. Po raz pierwszy nazwa Szczawno (*Salzborn*) pojawiła się w dokumencie z roku 1221². Odnosiła się ona zapewne do niżej położonej części wsi z kościołem, która pod mianem Szczawienko (*inferior Salzburn*) została wymieniona w spisie biskupim z roku 1305³. Prawdopodobnie więc już w tym czasie istniała wyodrębniona wyżej położona część miejscowości, jednak dokumenty z kolejnych lat odnoszące się do Szczawna (*Zalczinburn*) nie rozróżniają tych dwóch wsi⁴. Osada miała typowy układ górskiej wsi łańcuchowej z główną drogą biegnącą doliną potoku, Szczawnika, na długości kilku kilometrów, prawie od jego źródeł na zboczach Chełmca. Wioska weszła w skład majątku Książ⁵. W XV wieku ta własność królewska była oddawana w ręce starostów⁶. W roku 1509 Johann von Haugwitz przekazał ziemię w dzierżawę Konradowi I Hochbergowi⁷. Później dzieliła losy całego majątku książęńskiego, który w 1605 stał się własnością Hochbergów⁸. Właściciele podjęli próby rozwoju gospodarczego majątku. Oprócz poszukiwań węgla kamiennego, badali właściwości wód źródłanych. W 1598 Caspar Schwenckfeld z Jeleniej Góry, przyrodnik, osobisty lekarz Hochbergów z Książa, jako pierwszy określił skład i działanie miejscowych wód mineralnych, a już przed rokiem 1601 rozpoczęto użytkowanie górnego źródła w Szczawnie⁹. Wkrótce, w 1717, nad źródłem zbudowano pawilon. Jednak dopiero w drugiej połowie XVIII wieku Szczawno zaczęto traktować jako miejscowość uzdrowiskową¹⁰. Pomimo że w tym czasie uzdrowisko zyskiwało coraz większą popularność, ciągle jednak ustępowało sąsiedniemu Staremu Zdrojowi.

Kariera Szczawna-Zdroju jako uzdrowiska zaczęła się na przełomie XVIII i XIX wieku. Pojawiły się wówczas nowe badania i publikacje dotyczące właściwości tutejszych wód¹¹. Rozwój miejscowości był wynikiem rywalizacji między właścicielem majątku Hansem Heinrichem Hochbergiem VI a napływającymi do okolicznych miejscowości przedsiębiorcami. Młynarz Demuth, który próbował także wydobywać węgiel, w roku 1790 odkrył przy swych zabudowaniach źródło nazwane *Mühlbrunn* (Młynarz)¹², w 1802 wykonano jego ujęcie¹³, a młyn i stojącą obok karcznię przekształcono w obiekt dla gości. W 1811 Demuth zajął się butelkowaniem wody¹⁴. W tym samym roku odkryto też źródło nazwane *Heinrichsbrunn* na cześć H.H. Hochberga, a w 1812 jego staraniem miejscowe źródła oficjalnie uznano za lecznicze. Jednocześnie

The health resort in Szczawno began to take shape at the end of the eighteenth century. The village, located in the Hochberg estate, gradually gained popularity among summer visitors due to its mineral waters and picturesque landscape. However, the real flourishing of the spa did not take place until around the middle of the nineteenth century and changed the appearance of the submontane chain village in a fundamental way.

The village was probably founded in the twelfth century. The name Szczawno (*Salzborn*) first appeared in a document from 1221.² It probably referred to the lower part of the village with a church, which was mentioned in a bishop's census of 1305 under the name of Szczawienko (*inferior Salzburn*).³ It is therefore probable that at that time there was already a separate higher part of the village, but documents from subsequent years relating to Szczawno (*Zalczinburn*) do not distinguish between the two villages.⁴ The village had a typical layout of a mountain chain village with the main road running along the valley of the creek Szczawnik, several kilometers long, almost from its springs on the slopes of Chełmiec. The village became part of the Książ estate.⁵ In the fifteenth century, this royal property was handed over to the starosts.⁶ In 1509, Johann von Haugwitz leased the land to Konrad I Hochberg.⁷ He further shared the fate of the entire Książ estate, which became the property of the Hochbergs⁸ in 1605. The owners made attempts to develop their property economically. Apart from searching for hard bituminous coal, they also studied the properties of spring waters. In 1598, Caspar Schwenckfeld from Jelenia Góra, a naturalist, personal physician of the Hochbergs from Książ, was the first to determine the composition and effect of local mineral waters, and already before 1601 the utilization of the upper spring in Szczawno⁹ began. Soon, in 1717, a pavilion was built over the spring. However, only in the second half of the 18th century Szczawno began to be treated as a spa town.¹⁰ Although at that time the spa was gaining increasing popularity, it still gave way to the neighboring Stary Zdrój in this respect.

The career of Szczawno-Zdrój as a health resort began towards the end of the eighteenth and the start of the nineteenth century. New studies and publications on the properties of local waters appeared during this period.¹¹ The development of the town was the result of competition between the owner of the estate, Hans Heinrich Hochberg VI, and entrepreneurs coming to the surrounding towns and villages. The miller Demuth, who was also trying to mine coal, discovered a spring called „*Mühlbrunn*” (The Miller) near his buildings in 1790,¹² and in 1802 a water intake was established there,¹³ while the mill itself and the tavern standing next to it were turned into a guesthouse. In 1811, Demuth started bottling water.¹⁴ In the same year a spring named *Heinrichsbrunn* was discovered and named in honor of H.H. Hochberg, and in 1812 the local spring was officially recognized as having medicinal

Ryc. 1. Panorama uzdrowiska z drogi prowadzącej w stronę Konradowa, z poziomu gospody Friedrichsruh, lata 1885–1900, zdjęcie gabinetowe; zbiory moose, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/254/254003.jpg>.

Fig. 1. Panorama of the spa from the road leading to Konradów, from the Friedrichsruh Inn, 1885–1900, studio photo; Moose Collection, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/254/254003.jpg>.

właściciel złożył petycję o utworzenie tu uzdrowiska (*Bad Salzbrunn*)¹⁵. Pierwszym lekarzem zdrojowym został w 1815 dr Samuel August Zemplin (kierował też Komisją Zdrojową¹⁶), który rozpoczął organizowanie kurortu. Od razu założono promenadę ze szpalerami lip i park zdrojowy na brzegach Szczawnika (1815–1816). W ciągu kilkunastu lat stanęły pierwsze budynki pijalni i łaźienek, wznoszone z funduszy Hochberga (wieża widokowa 1818, łaźienki *Wiesbaden* 1818, pawilon zdrojowy 1819, drewniany teatr zdrojowy 1822, przebudowany w 1836; gospoda i zakład leczniczy *Molkenanstalt* na Wzgórzu Giedymina *Wilhelmshöhe* 1823) i Demutha (pijalnia i hala spacerowa *Elisenhalle* 1829–1831, połączone w 1836) oraz innych przedsiębiorców¹⁷. Na krańcach promenady budowano gospody, a później pensjonaty i hotele dla gości. Swoistą atrakcją był stojący w sąsiedztwie pierwszego źródła Dom na Łące (*Wiesenhause*), w którym mieściła się karczma (*Pappelschenke*), gdzie lekarz uzdrowiskowy Zemplin miał swoje mieszkanie i przyjmował pacjentów-kuracjuszy. Pochodzący z 1623 budynek miał konstrukcję szachulcową i prezentował formy architektury typowe dla śląskiej wsi XVII wieku¹⁸.

W latach czterdziestych XIX wieku czynnych było w Szczawnie 5 źródeł, a liczba kuracjuszy przekraczała już półtora tysiąca rocznie. Powstawały nowe pensjonaty, hotele i budynki zdrojowe, a starsze często przebudowywano (m.in. nowy dom zdrojowy *Kursaal* 1839–1840, ujęcie źródła *Mühlbrunne* 1839, Dwór *Idahof*, obecnie Dworzysko, 1845)¹⁹. Zadbano też o chodniki i oświetlenie gazowe promenady (1865)²⁰. Miejscowość zaczęła się rozrastać jeszcze silniej, gdy została połączona nowymi trasami komunikacyjnymi: ukończoną w 1840 szosą ze Świebodzic, skąd kursowały konne omnibusy²¹, a zwłaszcza oddaną do użytku w 1877 linią kolejową²² otaczającą szerokim łukiem uzdrowisko, tak by nie była uciążliwa dla

properties. The owner petitioned for the establishment of a health resort here („Bad Salzbrunn”).¹⁵ In 1815, Dr Samuel August Zemplin became the first spa doctor, who also headed the Spa Commission.¹⁶ He started to organize the resort vigorously. A promenade with rows of lime trees (*tilia*) and a spa park on the banks of Szczawnik (1815–1816) were immediately established. Within a dozen years, the first pump and bath facilities were erected thanks to Hochberg’s funds (observation tower 1818, „Wiesbaden” baths 1818, spa pavilion 1819, wooden spa theatre 1822, reconstructed in 1836, the inn and the „Molkenanstalt” treatment facilities on Gediminas Hill—„Wilhelmshöhe Heights,” 1823), Demuth’s spa facilities (pump building and walking hall, „Elisenhalle,” 1829–1831, merged in 1836) and those of other entrepreneurs.¹⁷ Inns were built at the ends of the promenade, then guest houses and hotels. The House on the Meadows („Wiesenhause”) was a special attraction. It stood in the vicinity of the first spring and housed an inn („Pappelschenke”), where the spa doctor Zemplin had his apartment and received patients. The building, dating back to 1623, had a wattle-and-daub structure and presented architectural forms typical of the Silesian village of the seventeenth century.¹⁸

In the 1840s, there were 5 springs in Szczawno, and the number of patients already exceeded one and a half thousand people a year. New guest houses and hotels were built, as well as spa facilities, while the older ones were often rebuilt (among others, the new *Kursaal* 1839–1840 spa house, „Mühlbrunne” 1839 spring intake, *Ida’s Manor* „*Idahof*,” now „*Dworzysko*” 1845).¹⁹ Pavements and gas lighting of the promenade (1865) were also provided.²⁰ The town started to grow even faster when it was connected by new transport routes: a road completed in 1840 from Świebodzice, where horse-drawn omnibuses were running,²¹ and especially a railway line,²² which was opened in 1877 and which

kuracjuszy. Szczawno rozrastało się w kierunku północnym, w stronę dworca. Dopiero w początkach XX wieku dojazd do uzdrowiska ułatwiły linia tramwajowa z Wałbrzycha (1907) i omnibusowa ze Szczawienka (1909)²³.

Kolejną i w zasadzie ostateczną zmianę w wyglądzie serca uzdrowiska przyniósł koniec XIX stulecia – w roku 1893 spłonęły pijalnia i hala spacerowa, które odbudowano w ciągu trzech lat (1896). Równocześnie wznoszono kolejne pensjonaty i hotele, zbudowano nowy teatr zdrojowy (1891) i liczne zakłady przyrodolecnicze (hala laryngologiczna *Gurgelhalle* 1889–1892, łaźienki *Luisenbad* 1880–1901), a całą miejscowość oświetlały elektryczne latarnie (1893)²⁴.

Na początku XX wieku uzdrowisko w Szczawnie przeżywało okres rozkwitu. Powstawały nowe pensjonaty i domy wypoczynkowe, których właścicielami były często znaczące osoby (np. w 1911 Hohenzollernowie zbudowali swój dom letni przy ulicy Wojska Polskiego, *Ahorn Alee*)²⁵. Równocześnie rejon Szczawna na północ i zachód od uzdrowiska, w niedalekim sąsiedztwie dworca kolejowego, stał się atrakcyjnym miejscem zamieszkania.

Przepisy prawne

Nastąpiło to w tym samym czasie, kiedy w całym państwie pruskim miasta dynamicznie się rozrastały w wyniku rozwoju przemysłu, a administracja państwowa postanowiła dynamiczny rozrost ująć w ramy prawne. W roku 1875 uchwalono ustawę o planach regulacyjnych²⁶. Wnosiła ona konieczność zatwierdzania przebiegu ulic i linii zabudowy za zgodą gminy przez policję budowlaną. To pierwsze prawo urbanistyczne wprowadzono ze względów przeciwpożarowych, udroźnienia ulic dla pojazdów oraz zagwarantowania „światła i powietrza” mieszkańcom. W dalszym etapie, w 1876, precyzyjnie określono minimalne szerokości ulic. Realizacja przepisów pozostawała w rękach lokalnej policji budowlanej²⁷. Równocześnie powstawały i zaczynały coraz aktywniej działać ruchy ochrony dziedzictwa narodowego (*Heimatbewegung*, *Heimatschutz*, *Bund Heimatschutz* w Dreźnie, założyciele: Ernst Rudorff i Paul Schultze-Naumburg, 1904; *Schlesische Bund Heimatschutz* 1907, *Deutscher Bund Heimatschutz* 1914)²⁸. Doprowadziło to do stworzenia i w tym zakresie pewnych podstaw prawnych. Uchwalono prawo w celu ochrony krajobrazu wsi i malowniczych okolic²⁹. Nakładało ono obowiązek projektowania budynków zgodnie z wymogami zapisów zarządzeń miejscowych (*Ortsstatut*) w poszanowaniu lokalnego charakteru krajobrazu, a w szczególności nakazywało uwzględnianie zaleceń dotyczących formy obiektu i materiału budowlanego, a także architektury ogrodowej.

Nowe dzielnice w Szczawnie-Zdroju

Dostrzegając możliwość rozwoju miejscowości, książęńska dyrekcja uzdrowiska (*Fürstliche Brunnen*

Ryc. 2. Projekt zabudowy należącej do Hochbergów północnej części Szczawna, rok 1907, fragment planu bez skali; APW IV/207, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, Kraft 1907.

Fig. 2. Project of northern development, belonging to the Hochberg family, part of Szczawno, a fragment of the plan without scale; WAP IV/207, Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl., 1:2500, Kraft 1907.

surrounded the spa in a wide arch, so that it would not be inconvenient for patients. Szczawno was expanding to the north, towards the station. It was not until the beginning of the twentieth century that access to the spa was facilitated by a tram line from Wałbrzych (1907) and an omnibus line from Szczawienko (1909).²³

The end of the nineteenth century brought another, final change in the appearance of the heart of the spa when the drinking facilities and walking hall burned down in 1893, which was rebuilt in three years (1896). At the same time, more pensions and hotels were built, as well as a new spa theatre (1891). Further natural healing facilities were established (Laryngological hall „*Gurgelhalle*,” 1889–1892, baths, „*Luisenbad*,” 1880–1901). Moreover, the whole town was illuminated by electric lanterns (1893).²⁴

At the beginning of the twentieth century, the health resort in Szczawno was thriving. New guest houses and hotel facilities were built, often owned by significant people (e.g. in 1911 the Hohenzollern family built their summer house on *Wojska Polskiego Street*, *Ahorn Alee*).²⁵ At the same time, the region of Szczawno north and west of the spa, in the vicinity of the railway station, became an attractive residence.

Legislation

This happened at the same time when the towns in the whole Prussian state were dynamically growing as a result of the development of industry and the state administration decided to bring the dynamic growth into legal framework. In 1875 the law on regulatory plans was passed.²⁶ It was necessary to have the course of streets and building layout approved by the construction police with the consent of the municipality. This first urban law was introduced for fire safety reasons, to make the streets better accessible for vehicles and to guarantee „light and

und Bade-Direktion) przystąpiła do planowania rozbudowy rejonów mieszkaniowych w stronę dworca kolejowego, na południe od ulicy Mickiewicza (*Utere Bahnhofstrasse*) i na zachód od ulicy Kolejowej (*Obere Bahnhofstrasse*). W roku 1907 podjęto decyzję o przemysłowej akcji inwestycyjnej. Zaplanowano dwie dzielnice willowe. Na północ od zespołu uzdrowskiego, na gruntach księżących, ośrodkiem i dominantą miał się stać wielki i drogi hotel³⁰. Wolny teren o narysie trójkąta podzielono na podobnej wielkości kwartały ulicami zbiegającymi się w północno-wschodnim jego narożu oraz prostopadle do nich wytyczonymi przecznicami. Urozmaiceniem miały być dwa rondo – jedno w punkcie zbiegu ulic promienistych, drugie pośrodku całego układu. Zabudowę rozpoczęto od wytyczenia ulicy wiodącej od ronda do projektowanego hotelu zdrojowego – ulicy Ofiar Katynia (*Kastanien Alle*).

Na podstawie prawa z roku 1907, w 1909 gmina opracowała miejscowy plan zagospodarowania, uzupełniony następnie w 1915³¹. Objęto nim rozplanowany już rejon na północ od hotelu zdrojowego. Plan miejscowy z 1909 dotyczył dodatkowo obszaru na południe od parku Szwedzkiego, po zachodniej stronie ulicy Kolejowej. Na tym terenie władze gminne zaplanowały dzielnicę rezydencjonalną. Obok pensjonatów i hoteli mogły tu powstać także domy mieszkalne – murowane, kryte dachówką, wolno stojące lub bliźniacze. Tylko zabudowa gospodarcza na tyłach działki mogła być drewniana, kryta papą. Przy głównych ulicach nakazano, by domy trójkondygnacyjne z mieszkalnym poddaszem osiągały wysokość 13 m i zajmowały najwyżej 2/3 powierzchni parceli. Przy ulicach bocznych dwukondygnacyjne obiekty o wysokości 11 m miały pokrywać 1/3 działki. Wymagano reprezentacyjnego charakteru budyn-

Ryc. 3. Okolice placu Wolności widziane z poziomu dzisiejszej ulicy Słonecznej, lata 1910–1915; z kolekcji D. Woytiego (Londyn–Szczawno), <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/245/245307.jpg>.

Fig. 3. The neighborhood of Wolności Square seen from today's Słoneczna Street, 1910–1915, from D. Woyti's collection (London–Szczawno), <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/245/245307.jpg>.

air” for the inhabitants. At a further stage, in 1876, the minimum street widths were exactly determined. For the implementation of the regulations the local construction police was responsible.²⁷ At the same time, the national heritage protection movements were being established and became increasingly active (Heimatbewegung, Heimatschutz, Bund Heimatschutz, Dresden, founders Ernst Rudorff and Paul Schultze-Naumburg, 1904, Schlesische Bund Heimatschutz, 1907, Deutscher Bund Heimatschutz, 1914).²⁸ This led to the creation of a legal basis in this respect as well. The law was passed in order to protect the landscape of villages and picturesque surroundings.²⁹ It imposed an obligation to design buildings in accordance with the requirements of the local regulations („Ortsstatut”), respecting the local character of the landscape; in particular, it required that recommendations concerning the form of a facility and the building material as well as garden architecture be taken into account.

New districts in Szczawno Zdrój

Noticing the possibility of development, the Książ (Fürstenstein) management of the spa (Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion) started planning the expansion of residential areas towards the railway station, south of A. Mickiewicza Street (*Utere Bahnhofstrasse*) and west of Kolejowa Street (*Obere Bahnhofstrasse*). In 1907, a decision was made to undertake a well-thought-out development project. Two villa districts were planned. North of the spa complex, on the land belonging to Książ, the center and the dominant feature was to be a large and expensive hotel.³⁰ The free triangular area was divided into quarters of similar sizes by streets converging in the northeastern corner and perpendicular crossroads. Two roundabouts were to ensure diversification: one at the junction of radial streets, the other in the middle of the whole system. The construction began with marking the street leading from the roundabout to the designed spa hotel—Ofiar Katynia Street (*Kastanien Alle*).

Based on the law of 1907, in 1909 the municipality prepared a local development plan, which was later

ków. Narzucano bryłę z wysokimi dachami (o kącie spadku powyżej 30°), urozmaiconą akcentami wysokościowymi. Dostosowaniu do regionalnej zabudowy miały służyć również liczne elementy drewniane w dekoracji i otaczającej zabudowie ogrodowej i gospodarczej.

Największą inwestycją w północnej części miejscowości była budowa ogromnego hotelu Hochbergów (1907–1910)³². Przy wiodącej do niego ulicy Ofiar Katynia i przy rondzie (*Linden Platz*, obecnie pl. Wolności) wkrótce powstały okazałe wille. Podobne wznoszono w dwóch rozparcelowanych kwartałach przy ulicy Kolejowej. Po tych szybko powstających realizacjach architektonicznych rozbudowa została przyhamowana; wznoszono pojedyncze domy przy ulicach Mickiewicza i Bohaterów Warszawy (*Eichen Allee*). Dopiero w latach trzydziestych XX wieku spółdzielnie budowlane zaczęły wystawiać w tym rejonie budynki jedno- i dwurodzinne, przy ulicach Bohaterów Warszawy i Lipowej (*Linden Allee*). Pod koniec dekady opracowano plany zagospodarowania tej części Szczawna z przeznaczeniem na robotniczą dzielnicę mieszkaniową, zabudowaną małymi domkami jednorodzinnymi. Plany te miały brutalnie przekształcać pierwotne secesyjne układy urbanistyczne, znalazły jednak dość ograniczoną realizację w postaci kilku budynków.

Jako centrum dzielnicy zachodniej projektowano plac o planie podkowy (pl. 3 Maja, *Stern Allee*), na którym miał stanąć kościół; w jego narożu planowano gimnazjum³³. Zespół z dominantą kościoła miał stanowić równowagę w krajobrazie dla gmachu hotelu zdrojowego, a plac – przedłużenie centrum miejscowości, otoczonego przez zespół budowli uzdrowskich, pijalnię, halę spacerową i pensjonaty przy ulicy Kościuszki (*Obere Hauptstr.*). Jedynie w pierzei placu plan miejscowy zakładał powstawanie zabudowy zwartej. W nowej dzielnicy większość działek znalazła się w rękach lokalnych inwestorów budowlanych, przede wszystkim budowniczego Juliusa Schiedecka³⁴; prawdopodobnie on także był autorem większości projektów budynków wznoszonych na całym terenie. Wkrótce zabudowana została północna strona placu 3 Maja oraz uzupełniono już wcześniej istniejącą zabudowę (w większości neorenesansowe budynki z elementami neogotyckiej architektury ceglanej) przy ulicach Kopernika (*Sternstr.*) i Bocznej (*Bismarckweg*). Powstały duże, secesyjne budynki mieszkalne i pensjonaty. Wszystkie otrzymywały rozrzeźbioną bryłę z wysokimi, ozdobionymi snycersko mansardowymi dachami i elewacje z bogatą dekoracją sztukatorską. Inwestycje przerwała wojna. Zabudowę kontynuowano dopiero w latach dwudziestych XX wieku: od zachodu dużymi domami jednorodzinnymi, a w części południowo-zachodniej jednopiętrowymi budynkami wielorodzinnymi z czterospadowymi dachami o geometryczno-klasycyzujących formach z wykuszami³⁵.

supplemented in 1915.³¹ It covered the already planned area north of the spa hotel. The local plan from 1909 additionally covered the area south of the Szwedzki Park, on the western side of Kolejowa Street. The municipal authorities planned a residential district in this area. Apart from guesthouses and hotels, residential houses could also be built here. They were to be tiled, detached or semi-detached brick buildings. Only the farm buildings at the back of the plot could be wooden, covered with tar paper. In the main streets, three-story houses with a residential attic would be ordered to reach a height of 13 m and occupy at most two-thirds of the parcel area. At the side streets, two-story buildings with a height of 11 m were to cover a third of the plot. A formal architectural character was required. A block with high roofs (with a pitch of more than 30°), enriched with height accents, was imposed. The adjustment to the regional development was also to be made by numerous decorative wooden elements and the surrounding garden and farm buildings.

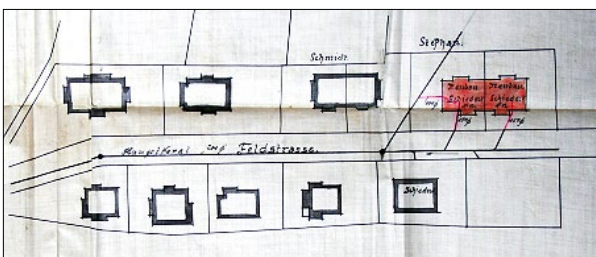
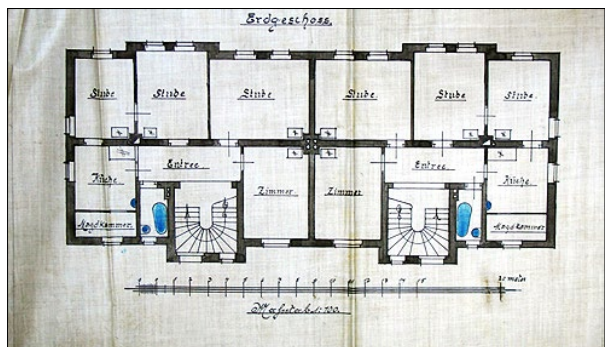
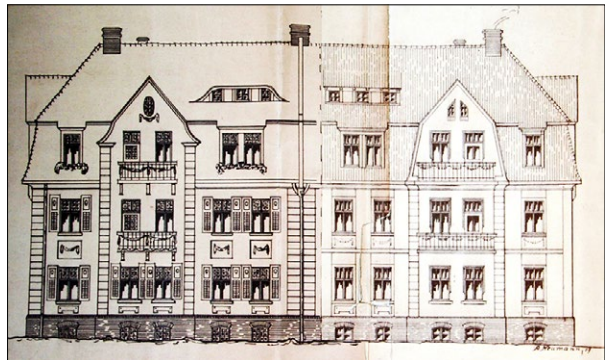
The largest investment in the northern part of the village was the construction of a huge Hochberg Hotel (1907–1910).³² At Ofiar Katynia Street leading to it and at the roundabout (*Linden Platz*, now Wolności Square), magnificent villas were soon built. Similar ones were erected in two parceled-out quarters at Kolejowa Street. After these fast-growing architectural projects, the expansion was slowed down. Single houses were built at Mickiewicza Street and Bohaterów Warszawy Street (*Eichen Allee*). It was not until the 1930s that one- and two-family construction cooperatives began to be built in this area; at Bohaterów Warszawy and Lipowa Street (*Linden Allee*). At the end of the decade, plans were drawn up to develop this part of Szczawno for a workers' residential district, built up with small single-family houses. These plans were supposed to brutally transform the original Art Nouveau urban systems. However, they found quite a limited realization in the form of several buildings.

The center of the western district was designed as a square with a horseshoe layout (3 May Square, *Stern Allee*), where a church was to be built. In its corner, a gymnasium school was planned.³³ The complex with the dominant feature of the church was to balance in the landscape the building of the spa hotel, and the square was to be an extension of the center of the town, surrounded by a complex of spa buildings, drinking facilities, walking halls and guesthouses at Kosciuszko Street (*Obere Hauptstr.*). As far as the frontage of the square was concerned, compact development was only assumed in the local plan. In the new district, most of the plots of land were in the hands of local construction investors, especially the builder Julius Schiedeck.³⁴ He was also probably the author of most of the building designs for the whole area. Soon the northern side of 3 Maja Square was built up and the already existing buildings (mostly neo-Renaissance buildings with elements of neo-Gothic brick architecture) at Kopernika (*Sternstr.*) and Boczna (*Bismarckweg*) streets were completed. Large Art

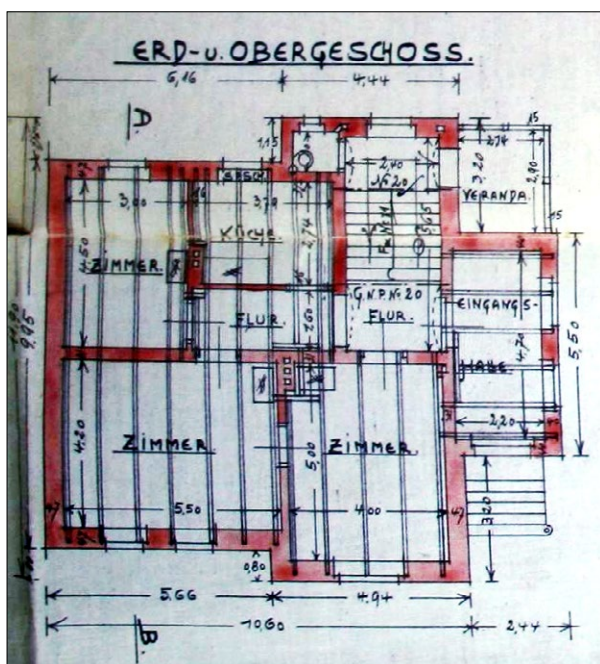
Ryc. 4. Panorama Szczawno-Zdroju z widoczną zabudową ulic Kasztanowej i Kopernika, lata 1915–1925; kolekcja Miziołków, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/4975/4975507.jpg>.

Fig. 4. Panorama of Szczawno-Zdrój with visible buildings at Kasztanowa and Kopernika Streets, 1915–1925; Miziołek Collection, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/4975/4975507.jpg>.

Ryc. 5. Projekt budynku nr 7 przy ulicy Kasztanowej, elewacja boczna i rzut parteru – piętra; reprodukcja bez skali; AGS 65/72 (ul. 22 Lipca) nr 7, s. 5, Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn, für Herrn Mauermeister J. Schiedeck, M 1:100, 1908.

Fig. 5. Design of building no. 7 at Kasztanowa Street, side facade and ground floor plan; reproduction with no scale marked; AGS, 65/72 (22 Lipca Street) no. 7, p. 5, Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn, für Herrn Mauermeister J. Schiedeck, M 1:100, 1908.

Osiedle przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie (Salzbrunn, Feldstrasse)

Jednym z najciekawszych zespołów architektonicznych zachodniej dzielnicy mieszkalnej uzdrowiska jest zrealizowane w latach 1908–1912 osiedle 9 secesyjnych domów wielorodzinnych, wystawionych na wykupionej przez budowniczego Juliusa Schiedecka działce rolniczej³⁶. Wytyczenie ulicy Kasztanowej (*Feldstr.*) i pierwsze obiekty przy niej wzniesione pochodzą jeszcze sprzed regulacji urbanistycznej tego rejonu. Przez środek zakupionego gruntu budowniczy poprowadził uliczkę prostopadłą do idącej od dworca głównej ulicy, Kolejowej, zakończoną małym rondem. Po obu stronach wyznaczył podobne, duże działki (ok. 35 x 25 m), na których zbudowano domy wielorodzinne, pojedyn-

Ryc. 6. Rysunki elewacji ogrodowej, plan zagospodarowania i rzut budynku nr 10–12 przy ulicy Kasztanowej; reprodukcja bez skali; AGS 65/74 (22 Lipca) nr 10–12, 1908–1939, s. 7, projekt instalacji łazienki, M 1:100, Lageplan M:625, 1909.

Fig. 6. Drawings of the garden elevation, development plan and building plan no. 10–12 at Kasztanowa Street, reproduction with no scale marked; AGS, 65/74 (22 July) no. 10–12, 1908–1939, p. 7, bathroom installation design, M 1:100, Lageplan M:625, 1909.

Nouveau residential buildings and guesthouses were built. All of them received a decorative shape with high gambrel roofs, carved wood and elevations with rich stucco decoration. The investment was interrupted by the war. The construction was not continued until the 1920s; in the west, there were large single-family houses and in the south-western part, there were multi-family single-story buildings with mansard roofs with geometric-classical forms with bay windows.³⁵

Housing estate at Kasztanowa Street in Szczawno (Salzbrunn, Feldstrasse)

One of the most interesting architectural complexes of the spa's western residential district is an estate of nine Art Nouveau multi-family houses³⁶ built on an agricultural plot bought by the builder Julius Schiedeck in 1908–1912. The delineation of Kasztanowa Street (*Feldstr.*) and the first buildings erected near it were completed before the urban regulation were imposed in this region. Through the middle of the purchased land the builder led a street perpendicular to the main street, leading from the railway station of Kolejowa Street, ending in a small roundabout. On both sides, he designated similar large plots of land (about 35 m x 25 m). They were used to build multi-family houses,

Ryc. 7–8. Willa nr 3 oraz budynek bliźniaczy nr 6–8 przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie, rok 2015; fot. B. Ludwig.

Fig. 7–8. Villa no. 3 and a semi-detached building no. 6–8 at Kasztanowa Street in Szczawno 2015; photo by B. Ludwig.

Ryc. 9. Willa przy ulicy Kasztanowej nr 11 w Szczawnie, rok 2015; fot. B. Ludwig.

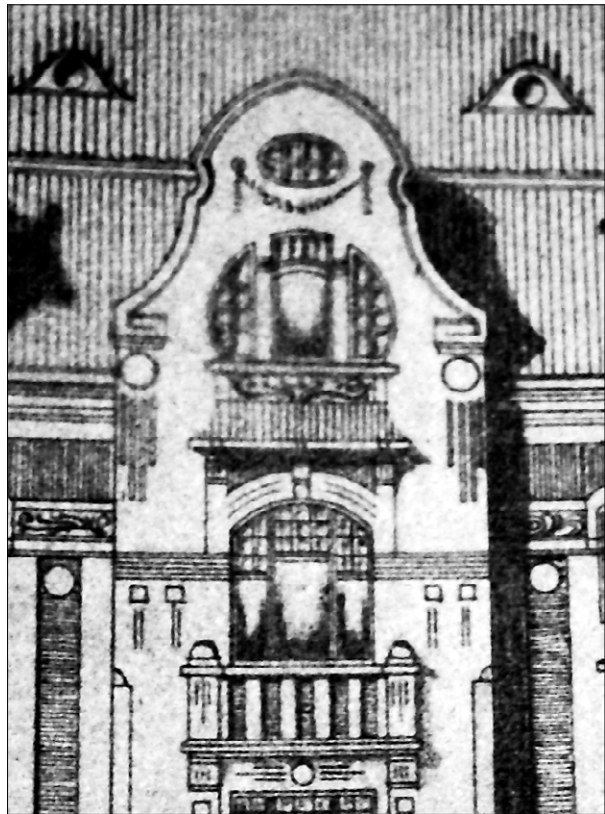
Fig. 9. Villa at 11 Kasztanowa Street in Szczawno; photo by B. Ludwig.

cze lub bliźniacze, piętrowe z mieszkalnym poddaszem w wysokich, wielokrotnie łamanych, czasem mansardowych, dachach o kącie nachylenia 45° .

Każdy z tych budynków został indywidualnie zaprojektowany przez Schiedecką³⁷. Mają bogate formy architektoniczne: kamienne gzymsy i rzeźbione fryzy, portale i opaski okienne, balkony i loggie z rzeźbionymi tralkami lub kutymi kratami. Elementy wykończenia dachu i werand zaopatrzone w bogate formy snycerskie. Początkowo detale i ornamenty powtarzały wzory neorenesansowe i klasycyzujące, z elementami neogotyckimi, później zostały wprowadzone secesyjne motywy roślinne. Okna i drzwi otrzymały starannie dekorowaną stolarkę wielopolową z wykorzystaniem typowo secesyjnego rozwiązania sześciopolewego. W niektórych obiektach zastosowano również ozdobne okiennice. Na piętrach lokowano tylko jedno mieszkanie (70–100 m²), trzy-, czteropokojowe, z kuchnią, a w późniejszych realizacjach też z łazienką i toaletą (niektóre obiekty rozwiązano jako jednorodzinne o pow. 200 m²). Dodatkowe toalety znalazły się na półpiętrach klatki schodowej. Osiedle powstało jako prywatna inicjatywa, zapewne wysoce dochodowa. Wyprzedzało w stosowaniu modnych form architektonicznych inwestycje wznoszone w rejonach bliższych centrum miejscowości. Kontynuacją zabudowy o podobnym charakterze stała się nowa dzielnica Szczawno rozplanowana wokół zielonego skweru przy placu 3 Maja.

Powstanie krajobrazu uzdrowiska

Na osiedlu przy ulicy Kasztanowej zadbane o realizację założeń określonych w planie miejscowym

Ryc. 10. Projekt szczytu budynku nr 10, fragment projektu elewacji; AGS 65/74 (ul. 22 Lipca) nr 10–12, s. 36.

Fig. 10. Design of the gable of building no. 10, fragment of the elevation design; AGS 65/74 (22 July Street) no. 10–12, p. 36.

single or semi-detached, two-story houses with a residential attic with high, sometimes mansard, roofs with a few slopes of 45° .

Each of these buildings was individually designed by Schiedeck.³⁷ They have rich architectural forms: stone cornices and carved friezes, portals and window architraves, balconies and loggias with carved balusters or wrought iron bars. Elements of the roof and veranda are equipped with rich woodcarving forms. Initially, details and ornaments repeated Renaissance Revival and classicistic patterns, with Gothic Revival elements. Later, Art Nouveau plant motifs were also introduced. The windows and doors have been carefully decorated with multi-field woodwork using a typical Art Nouveau six-field solution. In some objects decorative shutters were also used. On the floors there was only one apartment (70–100 m²) with three or four rooms, with a kitchen, and in later realizations also with a bathroom and toilet (some of the objects were recognized as single-family with a floor area of 200 m²). Additional toilets were located on the mezzanine floors of the staircase. The estate was established as a private initiative, probably highly profitable. It was ahead of the trendsetting architectural forms of projects built in areas closer to the center of the town. A continuation of the development of a similar character was the whole new district of Szczawno planned around a green place at 3 Maja Square.

Szczawna-Zdroju. Kształt brył budynków, rozrzeźbione strome dachy oraz zastosowane materiały wykończeniowe, fakturalne tynki, czerwona dachówka i przede wszystkim liczne dekoracje snycerskie nadają osiedlu wygląd charakterystyczny dla lansowanych ówczesnie dzielnic willowych z obiektami w typie *landhausu*. W ten sam sposób kontynuowano zabudowę w nowo rozplanowanych obszarach uzdrowiska. Pomimo że realizacja obydwu dzielnic Szczawna ograniczyła się do zaledwie kilku ulic, decyzje przestrzenne z tego okresu oraz wzniesione wówczas secesyjne budynki w decydującej mierze ukształtowały charakter miejscowości. Wypełnienie nakazów i zaleceń planu miejscowego (opartego na prawie o ochronie wartości krajobrazu z roku 1907), w których pojawiało się sformułowanie o stosowaniu form i materiałów regionalnych, wpłynęło jedynie na podkreślenie drewnianych detali – dekoracyjnej snycerki i elementów z dekoracją szachulcową. Krajobraz wsi łańcuchowej nie stanowił podstaw do rozwiązań urbanistycznych uzdrowiska. Nowe dzielnice zyskały siatkę kwartałową z prostoliniowymi alejami. Mimo to założenia urbanistyczne zostały dobrze dopasowane do naturalnego układu topograficznego, uwzględnili spadki terenu oraz przebieg koryta Szczawnika. Dzielnicę przyłączyły się w harmonijny sposób do zespołu zdrojowego. Przy projektowaniu nie przejęto też inspiracji z obecnych powszechnie pod koniec XIX i na początku XX wieku w okolicznych wsiach form architektury późnobarokowej i klasycystycznej³⁸, a także – pomimo otaczania estymą tradycji budowlanych prezentowanych przez Dom na Łące – nie wzorowano się na jego formach architektonicznych. Duże, dość rzadko rozmieszczone pensjonaty i budynki mieszkalne o wysokich, wielokrotnie łamanych dachach przypominały obiekty powstające w uzdrowiskach w różnych zakątkach państwa pruskiego, ale także w innych miejscach Europy. Tworzone w grupach, lokujących się zwłaszcza w sąsiedztwie kształtującego się ówczesnie ważnego ciągu komunikacyjnego – drogi do dworca kolejowego – nadały całemu Szczawnu secesyjny charakter: zespołu dzielnic willowych w dużych ogrodach. Na ogół dostosowano do niego wznoszone później obiekty, wille i domy typowe. Aż do końca lat trzydziestych XX wieku konsekwentnie trzymano się zasady wyznaczania dużych działek z ogrodami. Efektem tych secesyjnych regulacji było także ukształtowanie ulic w formie alei z jednorodnymi nasadzeniami, zgodnymi z nadanymi im nazwami. Takie ukształtowanie przestrzenno-krajobrazowe zachowało się do dziś. Zostało utrwalone w powszechnej świadomości jako adekwatne dla miejscowości uzdrowiskowej. Pomimo stałych nacisków, także rządowych, udało się uniknąć pojawiającej się od lat trzydziestych XX wieku wizji zamiany miejscowości na zespół osiedli robotniczych. Obecnie taka perspektywa zmian pojawia się ponownie, w nieco innej wersji. Zagrożeniem są rozrastające się osiedla domów jednorodzinnych o monotonnej, niedopasowanej architekturze.

The creation of the spa landscape

In the housing estate at Kasztanowa Street, the realization of the assumptions specified in the local plan of Szczawno-Zdrój was ensured. The shape of the buildings, the sculpted steep roofs and the finishing materials used; the textured plaster, red tile and, above all, a large number of woodcarving decorations give it a look that was characteristic of the then promoted villa districts with landhaus-type buildings. In the same way, the development was continued in the newly planned areas of the spa. Although the construction of both districts of Szczawno was limited to a few streets, the spatial decisions of that period and the Art Nouveau buildings erected at the time were decisive in shaping the character of the town. The fulfillment of the orders and recommendations of the local plan, based on the 1907 law on the protection of landscape, which included limitations in the use of regional forms and materials, only resulted in emphasizing wooden details—decorative woodcarving and elements with wattle-and-daub decoration. The landscape of the chain village was not the basis for urban solutions of the spa. The new districts gained a quarterly grid with straight avenues. Nevertheless, the urban assumptions were well-adapted to the natural topographic layout, taking into account the land gradients and the course of the Szczawnik riverbed. The districts joined the spa complex in a harmonious way. The inspiration from the late Baroque and Classicist forms of architecture³⁸ commonly present at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century in the surrounding villages was not taken over either, and despite the aesthetics of the building traditions presented by Dom na Łące, it was not modeled on its architectural forms. Large, rather sparsely distributed guesthouses and residential buildings with high roofs of several slopes, resembled the facilities built in health resorts in various corners of the Prussian state but also in other parts of Europe. The roads to the railway station, formed in groups, located especially in the vicinity of the then emerging important transport route, gave the whole of Szczawno an Art Nouveau character—a complex of villa districts in large gardens. Most of the buildings, villas and typical houses built later were adapted to it. Until the end of the 1930s, the principle of delimiting large plots of land with gardens was consistently followed. The effect of these Art Nouveau regulations was also to shape the streets in the form of an alley with homogeneous plants, according to the names given to them. Such a spatial and landscape design has been preserved until today. Despite constant pressure, also from the government, it was possible to avoid the vision, which appeared since the 1930s, of replacing the village with a complex of workers' settlements. At present, such a perspective of change reappears again, in a slightly different version. The threat is the growing housing estates of detached houses with monotonous and mismatched architecture.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Abhandlungen zur geologischen Specialkarte von Preussen und den Thüringischen Staaten, Preußische Geologische Landesanstalt*, Berlin 1872.
- Akta Gminy Szczawno-Zdrój (AGS), przechowywane w Kamieńcu Ząbkowickim, zespół 1421-0, nr 65/1, 65/44, 65/48, 65/49, 65/50, 65/72–75, 65/80.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, I/13104, *Bausachen Waldenburg, 1874–1913*, s. 239, *Ortsgesetz betreffend die Landhausmassige Bebauung in Kurbezirk von Ober Salzbrunn*, 15 Febr. 1915.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bads Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, 1907.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oddz. Kamieniec, Akta gminy Wałbrzych Główny, 394, [b.n.s.], *Ortstatut für Kurbezirk v. Ober Salzbrunn, Ober Salzbrunn 3 Mai 1909*, Gemeinvorsteher Haehnel.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, t. 14, wyd. Hermann Margraf, J. Wilhelm Schulte, Breslau 1889.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 7, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. Colmar Grünhagen, Breslau 1884.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 16, wyd. Colmar Grünhagen, Conrad Wütke, Breslau 1892.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 29, wyd. Konrad Wütke, Breslau 1923.
- Plan von Bad Salzbrunn i. Schl.* Verlag der Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion, 1913, <http://dolnyslask.org.pl/4474593,foto.html?idEntity=509915> (dostęp: 11 V 2017).

Teksty źródłowe / Source texts

- Gesetz gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden (15. Juli 1907)*, [w:] Adolf Weißler, *Preußisches Archiv: Sammlung der Gesetze und der das Rechtswesen betreffenden Verordnungen und Verfügungen Preußens und des Rechts*, Leipzig 1907, s. 575–577.
- Preußisches Fluchtliniengesetz (Straßen- und Baufluchtengesetz) von 1875. Gesetz, betreffend die Anlegung und Veränderung von Straßen und Plätzen in Städten und ländlichen Ortschaften vom 2. Juli 1875*, https://web.archive.org/web/20150128114709/http://www.berlin.de/imperia/md/content/dienstleistungsdatenbank/verm/preussisches_fluchtliniengesetz_1875_gs.pdf?start&ts=1327999326&file=preussisches_fluchtliniengesetz_1875_gs.pdf.

Opracowania / Secondary sources

- Balińska Grażyna, *Architektura zespołu uzdrowiskowego w Szczawnie-Zdroju*, [w:] *Kronika Wałbrzyska*, t. 7:

Roczniki Wałbrzyskie, Warszawa–Wrocław 1991, s. 65–68.

- Bartsch Heinrich, *Aus der Geschichte unseres Waldenburger Berglandes, Waldenburger Heimatbote*, Norden (Waldenburg) 1963–1969.
- Bartsch Heinrich, *Der Bergbau in Niederschlesien*, [w:] *Unvergessene Waldenburger Heimat*, Norden 1969, s. 191–250.
- Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601–1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901.
- Der Salzbrunner Oberbrunnen und seine Wirkungen*, Bad Salzbrunn 1909.
- Die fünfundzwanzigste schlesische Badertag und seine Verhandlungen nebst dem*, oprac. P. Dengler, Reinertz 1897.
- Häufler Ludwig, *Die Geschichte der Grundherrschaft Waldenburg-Neuhaus unter besonderer Berücksichtigung der Industrie Gemeinde Dichersbach*, t. 1, Breslau 1932.
- Heiligenthal Roman, *Städtebaurecht und Städtebau*, Berlin [b.r.w.].
- Kerber P., *Geschichte des Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein*, Breslau 1885.
- Ludwig Bogna, *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego: 1850–1945*, Wrocław 2010.
- Marwitz B., *Städtebaugesetz*, [w:] *Wasmuth Lexikon der Baukunst*, t. 4, Berlin 1932, s. 437.
- Mosch C.F., *Die Heilquellen Schlesiens und der Grafschaft Glaz: Mit Kupfern*, Breslau 1821.
- Natorp W., *Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung u. Anwendung*, Berlin 1852.
- Nowack Karl G., *Schlesisches Schriftsteller-Lexikon Oder Bio-Bibliographisches Verzeichnitz*, Breslau 1838.
- Pflug Karl, *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien, Waldenburg* 1908.
- Speitkamp Winfried, *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871–1933*, Göttingen 1996.
- Zemplin August, *Die Brunnen- und Molken-Anstalt zu Salzbrunn: Für die Brunnengäste*, t. 1, Breslau 1841.
- Zemplin August, *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Bauleitplanung*, geändert 2013, http://de.wikipedia.org/wiki/Bauleitplanung#Vor_1875_-_Polizeibeh.C3.B6rdliche_Fluchtlinienfestsetzung.
- Bund Heimat und Umwelt in Deutschland*, https://de.wikipedia.org/wiki/Bund_Heimat_und_Umwelt_in_Deutschland.
- Szczawieńskie dziecko księżnej Daisy – Grand Hotel*, <https://daisyvonpless.wordpress.com/2011/12/06/szczawieńskie-dziecko-ksieznej-daisy-grand-hotel/>.

- ¹ B. Ludwig, *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie walbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego: 1850–1945*, Wrocław 2010, s. 116–123.
- ² *Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte* (dalej cyt.: R.S.), t. 7, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1884, nr 232; P. Kerber, *Geschichte des Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein*, Breslau 1885, s. 160.
- ³ *Codex Diplomaticus Silesiae. Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, t. 14, wyd. H. Margraf, J.W. Schulte, Breslau 1889, B 481.
- ⁴ R.S., cz. 16, 1301–1315, wyd. C. Grünhagen und C. Wütke, Breslau 1892, nr 3438. W 1337 Szczawno zostało wymienione w dokumencie opisującym okręg objęty prawem mili dla miasta Świebodzic; por. R.S., t. 29, 1334–1337, wyd. K. Wütke, Breslau 1923, nr 5882.
- ⁵ P. Kerber, op. cit., s. 161.
- ⁶ M.in. Janko Chotiemitz, Hermann Czetztritz; zob. K. Pflug, *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien*, Waldenburg 1908, s. 14, L. Häufner, *Die Geschichte der Grundherrschaft Waldenburg-Neuhaus unter besonderer Berücksichtigung der Industrie Gemeinde Dichersbach*, Breslau 1932, t. 1, s. 110.
- ⁷ P. Kerber, op. cit., s. 25.
- ⁸ Ibidem, s. 42; A. Zemplin, *Die Brunnen- und Molken-Anstalt zu Salzbrunn: Für die Brunnengäste*, t. 1, Breslau 1841, s. 27.
- ⁹ P. Kerber, op. cit., s. 162; A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 27; idem, *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822, s. 44.
- ¹⁰ W 1768 zostało wymienione wśród śląskich wód leczniczych. Por. *Der Salzbrunner Oberbrunnen und seine Wirkungen*, Bad Salzbrunn 1909, s. 6; A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 50–53; idem, *Die Brunnen*, s. 61–62.
- ¹¹ M.in. dr Morgenbesser (1777), Hartmann (1775–1780), dr Mogalla wraz z aptekarzem Guntherem (1798–1802); A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 32; W. Natorp, *Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung u. Anwendung*, Berlin 1852, s. 40; *Der Salzbrunner Oberbrunnen*, s. 6.
- ¹² *Abhandlungen zur geologischen Specialkarte von Preussen und den Thüringischen Staaten, Preussische Geologische Landesanstalt*, Berlin 1872, s. 104; *Der Salzbrunner Oberbrunnen*, s. 12.
- ¹³ C.F. Mosch, *Die Heilquellen Schlesiens und der Grafschaft Glaz: Mit Kupfern*, Breslau 1821, s. 169.
- ¹⁴ Otrzymał zezwolenie Hochbergów; zob. A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 57.
- ¹⁵ C.F. Mosch, op. cit., s. 171; A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 58.
- ¹⁶ K.G. Nowack, *Schlesisches Schriftsteller-Lexikon Oder Bio-Bibliographisches Verzeichnitz*, Breslau 1838, s. 167; C.F. Mosch, op. cit., s. 67; *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601–1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901, s. 58, 88.
- ¹⁷ A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 12–15, 21–27, 70–73, 269; idem, *Die Brunnen*, s. 68–77, 82–88; P. Kerber, op. cit., s. 162; *Der Oberbrunnen*, s. 88. Por. G. Balińska, *Architektura zespołu uzdrowiskowego w Szczawnie-Zdroju*, [w:] *Kronika Walbrzyska*, t. 7: *Roczniki Walbrzyskie*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 65–68.
- ¹⁸ A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 23; W. Natorp, op. cit., s. 37. *Der Oberbrunnen*, s. 89.
- ¹⁹ A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 58, 82–83; W. Natorp, op. cit., s. 169.
- ²⁰ *Der Oberbrunnen*, s. 62.
- ²¹ W. Natorp, op. cit., s. 44, 239.
- ²² K. Pflug, op. cit., s. 130, 164; H. Bartsch, *Der Bergbau in Niederschlesien*, [w:] *Unvergessene Waldenburger Heimatt*, Norden 1969, s. 236.
- ²³ K. Pflug, op. cit., s. 177; H. Bartsch, *Aus der Geschichte unseres Waldenburger Berglandes*, Waldenburg (1963–1969), s. 84, 124.
- ²⁴ *Die fünfundzwanzigste schlesische Badertag und seine Verhandlungen nebst dem...*, współpr. P. Dengler, Reinertz 1897, s. 17; *Der Oberbrunnen*, s. 54; G. Balińska, op. cit., s. 68–70.
- ²⁵ Akta Gminy Szczawno (dalej cyt.: AGS), 65/1, ul. Armii Czerwonej (obecnie Ofiar Katynia) 3, 1911–1943; Ahorn-Kastanien Allee, Haus Hohenzollern, 1911.
- ²⁶ Preußisches Fluchtliniengesetz (Straßen- und Baufluchtengesetz) von 1875. Gesetz, betreffend die Anlegung und Veränderung von Straßen und Plätzen in Städten und ländlichen Ortschaften vom 2. Juli 1875. Por. W. Speitkamp, *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871–1933*, Göttingen 1996, s. 287 i n.
- ²⁷ Por. R. Heiligenthal, *Städtebaurecht und Städtebau*, Berlin br., s. 26; B. Marwitz, *Städtebaugesetz* [w:] *Wasmuth Lexikon der Baukunst*, t. 4, Berlin 1932, s. 437. Por. też: *Bauleitplanung*, [online], geändert 2013, http://de.wikipedia.org/wiki/Bauleitplanung#Vor_1875_-_Polizeibeh.C3.B6rdliche_Fluchtlinienfestsetzung (dostęp: 11 V 2013).
- ²⁸ Por. Speitkamp, op. cit., s. 36 i n.; Bund Heimat und Umwelt in Deutschland, https://de.wikipedia.org/wiki/Bund_Heimat_und_Umwelt_in_Deutschland (dostęp: 17 V 2017).
- ²⁹ Gesetz gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden (15. Juli 1907), [w:] A. Weißler, *Preußisches Archiv: Sammlung der Gesetze und der das Rechtswesen betreffenden Verordnungen und Verfügungen Preußens und des Rechts*, Leipzig 1907, s. 575–577; W. Speitkamp, op. cit., s. 295 i n.
- ³⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej cyt.: APW), *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bads Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, 1907.
- ³¹ APW, oddz. Kamieniec, Akta gminy Walbrzych Główny, 394, [b.n.s.], *Ortstatut für Kurbezirk v. Ober Salzbrunn, Ober Salzbrunn 3 Mai 1909*; Gemeinvorsteher Haehnel, WAP I/13104, *Bausachen Waldenburg, 1874–1913*, s. 239; *Ortsgesetz betreffend die Landhausmassige Bebauung in Kurbezirk von Ober Salzbrunn*, 15 Febr. 1915.
- ³² *Szczawieńskie dziecko księżnej Daisy – Grand Hotel*, <https://daisyvonpless.wordpress.com/2011/12/06/szczawienskie-dziecko-ksieznej-daisy-grand-hotel/> (dostęp: 12 V 2017). Tam wyjątki z pamiętników ks. Daisy von Pless.
- ³³ AGS, 65/80, ul. 1 Maja (3 Maja) nr 16, 1913–1940, s. 3, projekt instalacji wodnej, plan sytuacyjny.
- ³⁴ AGS, 65/72–75, ul. 22 Lipca (Kasztanowa) nr 7, 8, 10–12, 11, op. cit.; AGS, 65/44, ul. Kopernika 2, Wohn- und Logierhaus, proj. J. Schiedeck, budowa 1901–1903, AGS, 65/46; ul. Kopernika 4, Logierhaus, proj. J. Schiedeck, właściciel Linda Wild z Karlsruhe, 1903.
- ³⁵ AGS, 65/49, ul. Kopernika nr 9, 1912–1943, s. 13; Zeichnung zum... Zweifamilienhaus für H. Zimmermeister W. Kahmann, auf seinem Baugelände Sternstr., 191; AGS, 65/50, ul. Kopernika 14, 1925–1938, s. 1 i n.; Zeichnung Zum... Zweifamilienhaus für H. Oberlandjaeger Weber, arch. W. Kahmann, 1925, s. 83, plan sytuacyjny z zaznaczeniem własności W. Kahmanna; AGS, 65/48, ul. Kopernika 7, 1931, s. 15, Lageplan zum Einfamilien Wohnhausaufbau, 1:500, W. Kahmann, 1931, s. 16 i n., proj. arch. Kahmann, s. 18, proj. arch. W. Paetzold.
- ³⁶ Por. plan z 1907 i 1913; APW, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl.*, 1:2 500, 1907; plan Szczawna-Zdroju z 1913. Plan von Bad Salzbrunn i. Schl., Verlag der Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion 1913, <http://dolny-slask.org.pl/4474593,foto.html?idEntity=509915> (dostęp: 11 V 2017). Pierwsza została wzniesiona willa I – budynek nr 4, następnie willa II – nr 5. Budynek nr 7 powstał jako trzeci, w 1908. W tym samym roku wzniesiono budynek nr 10–

12, kolejne do 1912; AGS, 65/72, ul. 22 Lipca (obecnie ul. Kasztanowa) nr 7, s. 5, *Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn für Herrn Mauermeister J. Schiedeck*, M 1:100, Lageplan 1:625, 1908; AGS, 65/73 (22 Lipca) nr 8, s. 3, *Zeichnung zum Neubau eines Wohnhaus Feldstr. Nr. 8 in Bad Salzbrunn Herrn Mauermeister J. Schiedeck Weissstein gehörig*, M 1:100, Lageplan 1:625, instalacja wodna, 1911; AGS, 65/74 (22 Lipca) nr 10–12, 1908–1939, s. 7, projekt instalacji wodnej łazienki, s. 36, *Zeichnung zum Herstellung eine Veranda für die Wohnungen im Erdgeschoße der Grundstücke Feldstr. Nr. 10 u. 12 dem Mauermeister Herrn J. Schiedeck in Bad Salzbrunn gehörig*, M 1:100, Lageplan 1:625, 1908; AGS, 65/75, (22

Lipca) nr 11, s. 23, *Zeichnung zum Neubau eines Wohnhauses für Herrn Mauermeister Julius Schiedeck... in Bad Salzbrunn*, Lageplan 1:625, 1910.

³⁷ Mistrza budowlanego działającego też w spółdzielni oszczędnościowo-mieszkaniowej Białego Kamienia („Spar und Bauverein zu Weissstein”), powołanej przy współpracy gminy na potrzeby niezamożnych górników. Zabudowa, początkowo w formie kamienic, a następnie domów bliźniaczych i szeregowych, koncentrowała się na południowym zboczu wzgórza („Fuchs”, później nazwanego „Bismarck”, po wojnie „Wanda”) ponad szybami.

³⁸ Studia tak pojmowanego regionalizmu zaczął prowadzić dopiero Ernst May w 1919.

Streszczenie

Tekst stanowi przyczynek do rozważań nad pojmowaniem regionalizmu opartego na realizacjach przepisów prawa państwowego i lokalnego. Osiedle willowe w Szczawnie-Zdroju przy ulicy Kasztanowej, zrealizowane na wykupionej przez budowniczego Juliusa Schiedecka działce rolniczej w latach 1908–1912, jest jednym z najciekawszych zespołów architektonicznych zachodniej dzielnicy mieszkalnej uzdrowiska. Powstało na podstawie zapisów planu miejscowego, sformułowanego w wyniku wdrożenia prawa państwowego o ochronie wartości krajobrazu z roku 1907. Decyzje przestrzenne z tego okresu oraz formy architektoniczne wzniesionych wówczas secesyjnych budynków na stałe ukształtowały charakter miejscowości.

Abstract

This text is a contribution to the discussion on understanding regionalism as based on the application of state and local law. The villa estate in Szczawnie-Zdrój at Kasztanowa Street, built on a farming plot in the years 1908–1912 by builder Julius Schiedeck, is one of the most interesting architectural complexes in the western housing district of the health resort. It was built following the provisions of a local plan formulated as a result of the passing of state law about landscape value protection in 1907. The planning decisions from this period and the architectural forms of the Secession style buildings that were erected at the time have permanently shaped the character of the town.